

Examining the Features of the Form and Way of Making Buttons of the Uniform Garments of Astan Quds Razavi's Staff and Khadims (Voluntary Attendants) Preserved in Saberi Collection

By Sina Saberi¹

Abstract:

Buttons, like common coins of any era, contain various data whose study is important from different perspectives. With the arrival of military forces and advisers of western countries to Iran, the shape and form of the clothes of employees of Iranian institutions changed from the Qajar period onwards. Among these changes, which were considered as a kind of identification for the employees of an institution, were the ornamented buttons that adorned the clothes of the employees of each organization. From this point of view, the examination of the buttons of the clothing of the employees and the Khadims of Astan Quds Razavi based on the examples found in the "Saberi Collection" can introduce us to the course of their change and evolution. Due to the fact that no article or book has been written about Iranian buttons and the author has all kinds of samples available in his collection, therefore, he has researched about their procurement, construction place and composition, shape and alloy, quality, and variety in a descriptive-comparative-analytical method.

Keywords:

button, Astan Quds, staff, Qajar, Khoddam's garments, inscribed motifs.

مطالعه ویژگی‌های فرم و نحوه ساخت دکمه‌های پوشاک همسان کارکنان و خدام آستان قدس رضوی، موجود در مجموعه «صابری»

سینا صابری^۱

۱ چکیده

دکمه‌ها نیز مانند سکه‌های رایج هر دوره‌ای حاوی اطلاعات متنوعی‌اند که بررسی آن‌ها از دیدگاه‌های متفاوت دارای اهمیت است. با ورود نیروهای نظامی و مستشاران کشورهای غربی به ایران، شکل و شمایل لباس کارمندان نهادهای ایرانی، از دوره قاجار به بعد، تغییر یافت. از جمله این تغییرات که به نوعی شناسنامه کارمندان یک مجموعه به‌شمار می‌رفت، دکمه‌های منقشی بود که زینت بخش لباس کارورزان هر نهاد بود. از این منظر، بررسی دکمه‌های البسه کارکنان و خدام آستان قدس رضوی بر اساس نمونه‌های موجود در «مجموعه صابری» می‌تواند ما را با سیر تغییر و تکامل آن‌ها آشنا کند. به سبب آنکه تا کنون مقاله و کتابی در خصوص دکمه‌های ایرانی نگاشته نشده و نگارنده انواع نمونه‌ها در مجموعه خود دارد؛ لذا به تحقیق درباره ورود، محل و ترکیب ساخت، شکل و آلیاژ، کیفیت و تنوع آن‌ها به روش توصیفی - تطبیقی - تحلیلی پرداخته است.

۱ واژگان کلیدی

دکمه، آستان قدس رضوی، کارکنان، البسه خدام، نقوش.

از حدود عصر سلطنت ناصرالدین شاه قاجار تا ابتدای انقلاب اسلامی ایران، دکمه‌های البسه کارمندان یک نهاد و سازمان، مانند نشان‌ها دارای جایگاه ویژه‌ای بوده است به طوری که از دوختن آن‌ها بر لباس‌ها در شناساندن هویت، موقعیت و محل خدمت کارمندان استفاده می‌شده است و به نوعی دارنده آن، هویت حضور خود را در یک ارگان یا نهاد نشان می‌داد. این هویت بخشی دکمه‌ها را می‌توان در اکثر نهادهای ایران همچون بانک‌ها، ارگان‌های نظامی، بلدی و امثال آن مشاهده کرد که بخش جدایی ناپذیر پوشاک کارمندان آن‌ها بوده است. بنابراین، با پژوهش در تاریخ و بررسی چگونگی این اشیای زینتی می‌توان بخشی از تاریخ پوشاک نهادهای ایرانی و به تبع آن بخشی از تاریخ اجتماعی ایران را به تصویر کشید.

آستان قدس رضوی بزرگ‌ترین نهاد مذهبی است که دکمه‌های مختص به خود را به سبب قدمت در تاریخ به ثبت رسانده است به طوری که از دوره قاجار اولین دکمه‌های مُنقش به عبارت «آستان قدس» را در مجموعه خود دارد. این تحقیق در صدد بررسی دکمه‌های مختص به این آستان است تا به یاری اسناد باقی مانده، سیر تاریخی و ویژگی‌های کلی و تزئینی دکمه‌های مذکور را نشان دهد. از این رو نخستین نوشتار هدفمند و دارای ساختار رسمی در موضوع دکمه‌های ایرانی است که با تکیه بر انواع موجود از دکمه‌های خدام آستان قدس انجام گرفته است. به همین سبب عمده فعالیت پژوهشی نویسنده بر دو نوع از اسناد استوار گردیده که یکی از آن‌ها اسناد مباحث سفارش، تهیه و تولید دکمه‌ها و دیگری دکمه‌های موجود و باقی مانده از آستان قدس رضوی است. با توجه به اینکه نگارنده پس از گذشت سالیان متمادی در حوزه مجموعه داری در نهایت از سال ۱۳۹۹ با اخذ مجوز رسمی از میراث فرهنگی به عنوان مجموعه دار خصوصی این وزارتخانه به فعالیت علمی و عملی پرداخته است در مجموع بر اساس تنوع ضرب، قالب و سائز، بیش از بیست و چهار نوع دکمه در ذیل عنوان «پوشاک کارکنان آستان قدس» جمع‌آوری و معرفی نموده که از این حیث کامل‌ترین مجموعه دکمه‌های البسه این نهاد شمرده می‌شود.

قابل یادآوری است به سبب آنکه بررسی دکمه‌های البسه در مباحث رشته‌های تاریخ و هنر در سایه و ذیل عنوان‌های دیگر قرار گرفته، توجه پژوهشگران را برنیا نگیخته است؛ و هیچ‌گاه تصور به اهمیت آن‌ها وجود نداشته و در حالی که توجه همه جانبه در اطراف اشیای تاریخی می‌تواند ما را با حجم قابل توجهی از اطلاعات روبه‌رو کند؛ ضمن اینکه فعالیت در بحث مجموعه داری و ایجاد کلکسیون تخصصی از اشیای می‌تواند اطلاعات متعدد و پازل گونه ای از چیستی، هویت و کاربرد اشیای تاریخی ارائه نماید.

پیشینه ساخت و استفاده از دکمه در لباس‌های متحدالشکل کارکنان آستان قدس رضوی

صنعت ساخت دکمه در ایران پیش از اسلام وجود داشته به طوری که می‌توان دکمه‌های زیبا و باکیفیت مطلوب را در آثار به جای مانده و همچنین مجموعه دکمه‌های نگارنده مشاهده کرد. این صنعت به حیات خود ادامه داد تا آنکه در عصر فتح‌علی شاه به خصوص ناصرالدین شاه به واسطه ورود مستشاران نظامی و ایجاد قشون نظامی در ایران رونق گرفت (شمیم، ۱۳۸۷، ص ۱۸۱) و رفته رفته لباس قشون ایران متحدالشکل شد، همچنان که در تصویری از مسعود میرزا پسر ناصرالدین شاه با صاحب منصبان فوج جلالی اصفهان مشاهده می‌شود؛ تمامی آن‌ها لباسی مشابه نظامیان اتریشی بر تن دارند که دارای شلوار راسته و درز دکمه خور بالا تنه و سردست‌های نواردوزی شده است و تنها

برخی از تزیینات آنان با لباس اتریشی‌ها تفاوت دارد (مهرمند، خدیری‌زاده، ۱۳۵۷).

از این زمان اولین نشانه‌های ساخت دکمه‌های متحدالشکل با قالب مشخص و نوشته‌های مُعین پدید آمد که بر سازمان یا ارگان محل خدمت افراد دلالت داشت. پیش از این زمان، دکمه‌ها دارای هویت سازمانی نبود که مُعرّف مکان مورد اشتغال دارنده آن لباس باشد؛ بلکه تنها به عنوان وسیله ای برای باز و بسته کردن اجزاء لباس به کار می‌رفته‌اند. در این دوران اثری از ساخت قالب دکمه در ایران به چشم نمی‌خورد و آنچه از دکمه‌ها موجود است با نشان ساخت سایر کشورها است. البته ساخت و تولید قالب دکمه‌های دارای هویت سازمانی در اروپا هم عمر زیادی نداشته و به نوعی یک فرهنگ و ساختار نوین محسوب می‌شد.

باب تجارت خارجی از دوران شاه عباس اول گشود شد، اما در میان کشورهای اروپایی، رابطه تجاری ایران و روسیه به علت هم‌جواری قدمت داشت چنان‌که برخی کالاها از ایران به روسیه صادر، و برخی اقلام نیز از آنجا به ایران وارد کشور می‌شد (رنجبر، توکلیان، ۱۳۹۱)؛ اما در این دادوستدها اثری از تجارت دکمه دیده نمی‌شود تا اینکه صنعت ساخت دکمه‌های همسان از دوران قاجار رونق گرفت و آنچه از طبقه‌بندی دکمه‌های آستان قدس رضوی به دست می‌آید این است که در آن دوران اولین دکمه‌های ساخته شده لباس‌های کارکنان بر طبق سفارشی بوده که به امپراتوری روسیه تزاری داده شده بود. از این روی، می‌توان یکی از محصولات وارداتی آستان قدس رضوی را دکمه‌های مورد استفاده لباس کارکنان دانست.

۱ نگاهی به اسناد موجود

بررسی اسناد باقی مانده از موضوعات مرتبط با دکمه‌های آستان قدس، موجود در آرشیو سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، اطلاعات ارزشمندی در خصوص اهمیت، کیفیت، سفارش ساخت و محل تولید دکمه‌ها بدست می‌دهد که در این مقاله به یازده مورد از آن‌ها که از سال ۱۳۲۱ تا ۱۳۵۳ نگارش یافته ارجاع شده که می‌تواند راهگشای بخشی از پاسخ‌های آینده درباره دکمه‌های موجود باشد.

مطالعه این اسناد حکایت از اهمیت وجود دکمه در البسه مأموران و کارکنان این آستان دارد چنان‌که از سند سال ۱۳۴۲ش به دست می‌آید به دلیل سوء استفاده برخی مأموران بازنشسته از لباس، نشان و دکمه آستان قدس، دستوری صادر شده تا اولاً از مأمورینی که اخیراً بازنشسته شده‌اند دکمه‌ها و نشان‌ها پس گرفته شود؛ ثانیاً هر شخصی که از آن تاریخ به بعد بازنشسته یا برکنار می‌شود، ملزم باشد دکمه‌ها و نشان خود را تحویل این سازمان دهد (ساکماق، ۱۳۴۲).

همچنین بنا بر محتوای اسناد موجود مشخص می‌شود در ساختار اداری وقت، اهمیت داشتن نشان دکمه به حدی است که اکثر بخش‌های آستان قدس رضوی خواهان دریافت آن بوده‌اند، به طوری‌که به سبب فقدان دکمه‌های مخصوص در البسه مأمورین حفظ اراضی آستان قدس رضوی، تهیه و اخذ دکمه‌ها را از مدیر تدارکات آستان درخواست کرده است (ساکماق، ۱۳۵۲/۱۲/۱۲). در سندی دیگر به علت آنکه لباس‌های ۴۷ نفر از باغبانان بخش باغات آستان قدس فاقد دکمه بوده درخواست تهیه و اخذ ۴۷ دست دکمه کوچک و بزرگ به مدیریت تدارکات آستان گزارش شده (ساکماق، ۱۳۵۳/۱۱/۱۴) و نیز رئیس کتابخانه آستان قدس به علت آنکه پس از گذشت چند سال، خدمتگزاران بخش کتابخانه، دکمه دریافت نکرده‌اند از ریاست کارپردازی درخواست دکمه کرده است (ساکماق، ۱۳۵۳/۱۱/۱۶).

برخی اسناد نیز بیانگر هزینه‌های خرید دکمه‌ها است؛ چنان‌که مبلغ ۹۶۶۰۰ ریال در سال ۱۳۵۲ش برای دو نوع دکمه لباس مأمورین تشریفات آستان قدس پرداخت شده است (ساکماق، ۱۳۵۲/۱۲/۲۳) که در آن بهای ۲۵۲۰ عدد دکمه سایز بزرگ، به مبلغ ۶۳۰۰۰ ریال و بهای ۱۶۸۰ دکمه کوچک ۳۳۶۰۰ ریال محاسبه شده است (ساکماق، بی‌تا). این در حالی است که در سال ۱۳۲۶ برای ۱۸۰ دکمه برنجی ۱۸۰ ریال پرداخت شده است (ساکماق، ۱۳۲۶/۸/۲۴). بررسی این اسناد نشان می‌دهد که در سال ۱۳۲۱ وزارت دارایی قراردادی را با یک کارشناس فنی انعقاد کرده تا به تولید نمونه دکمه بپردازد که در صورت تأیید کیفی کارشناسان تهران و مشهد به تولید انبوه آن منجر شود. لکن پس از تولید چند نمونه مشخص گردید که دکمه‌ها از استقامت و مرغوبیت کافی برخوردار نبوده و لذا قرارداد مذکور با پرداخت مبلغی به عنوان دستمزد کارشناس و سایر هزینه‌های تولید، باطل می‌شود (ساکماق، ۳۰۳۲). آنچه در این سند مورد توجه است پاسخ به این پرسش که چرا در میان دکمه‌های مناسب و با ضرب خوب آستان قدس، دکمه‌هایی بی‌کیفیت به چشم می‌خورد؟ در پاسخ به این پرسش می‌توان گفت که اولاً برخی از دکمه‌ها ممکن است در زمره تولیدات اولیه بوده و به عنوان نمونه ضرب شده‌اند و الزاماً در سطح گسترده در میان کارمندان و مأموران یک نهاد مورد استفاده قرار نگرفته است. ثانیاً به موجب نامه مدیرعامل سازمان نوسازی و عمران آستان قدس رضوی، امکان تولید و تهیه ۷۰۰۰ دکمه در ضراب‌خانه بانک مرکزی منتفی گردیده (ساکماق، ۱۳۵۱/۱۲/۱۲)؛ زیرا بانک مرکزی تنها دارای دستگاه ضرب مسکوکات بوده و امکان تولید دکمه را نداشته است (ساکماق، ۱۳۵۱/۱۲/۱۰). همچنین احتمال دیگری از وجود دکمه‌های نامرغوب به دست می‌آید که با توجه به ضرورت تولید آن‌ها در برخی موارد که جنس با کیفیت درجه یک در دسترس نبوده، به ناچار با همان قالب و آلیاژ موجود، تولیداتی با کیفیت نا مطلوب ساخته شده است؛ چنان‌که در سندی امیرسعید سرداری، مدیر تدارکات آستان قدس، تهیه دکمه‌های مورد نیاز را به فردی به نام «محمدحسین» دستور داده و در انتهای آن، تذکر می‌دهد که در زمان تحویل دکمه‌ها، قالب ساخت دکمه‌ها نیز گرفته شود تا برای سال بعد نگهداری شوند. (ساکماق، ۱۳۵۳/۸/۱۴)

۱ طبقه‌بندی دکمه‌های کارکنان و خدام آستان قدس رضوی

دکمه‌های آستان قدس را می‌توان از منظرهای گوناگون طبقه‌بندی، و اطلاعات مربوطه به آن‌ها را ارائه نمود از قبیل: طبقه‌بندی بر اساس وارداتی بودن و یا تولیدات داخلی؛ طبقه‌بندی بر حسب زمان و تاریخ ساخت که در ادوار قاجار، پهلوی و جمهوری اسلامی ساخته شده‌اند؛ طبقه‌بندی بر اساس شکل ظاهری. سایر اطلاعات نیز از قبیل کمپانی سازنده و جنس آلیاژ به کار رفته، می‌تواند بخش دیگری از این طبقه‌بندی‌ها به حساب آید.

با توجه به اینکه دکمه‌ها انواع و اشکال زیادی دارند و از طرفی اطلاعات و آگاهی نسبت به دکمه‌های ایرانی چندان قابل اعتنا نیست، شناخت و تطبیق زمان و مکان ساخت بسیاری از آن‌ها دشوار می‌نماید. همین امر سبب می‌شود که در صورت فقدان درج تاریخ و مکان ساخت، برای به دست آوردن اطلاع بیشتر از شیوه مطابقت ظاهری این دکمه‌ها با سایر دکمه‌های خارجی یا احياناً اشیایی نظیر سکه‌ها و تمبرها استفاده نمود؛ به این عبارت که مثلاً به منظور تشخیص قدمت یک دکمه به شباهت تاج به کار رفته در آن با تمبرها، اسکناس‌ها و سکه‌های مشابه ساخت در یک سال استفاده نمود.

تذکر این نکته ضروری است در جایی که پژوهش‌های نوشتاری در میان آثار تاریخی منقول وجود ندارد، بهترین

راه برای تشخیص و هویت یابی آن‌ها جمع‌آوری تعداد زیادی از آثار نسبتاً مشابه است؛ زیرا در برخی موارد که تولیدات متعددی از یک شی وجود داشته، مشاهدات تکمیلی پازل گونه‌ای را از آن‌ها می‌توان جمع‌آوری نمود که به اتصال حلقه‌های مفقوده کمک می‌کند. به عنوان مثال در موضوع این مقاله می‌توان به پرسشی اشاره کرد که دکمه‌هایی با عبارت «آستان قدس» مخصوص کارکنان بوده و در لباس خدام آستان رضوی استفاده نشده است؟ پاسخ به این پرسش با نوع هشتم از دکمه‌ها داده خواهد شد که در این دکمه عبارت «مهمانسرای رضوی» درج شده و این نشان می‌دهد که ممکن است هریک از بخش‌ها، دارای دکمه‌های مخصوص به خود بوده‌اند و اختصاص دکمه‌هایی با عبارت «آستان قدس» به کارکنان و تمییز آن‌ها از خدام با شواهد موجود، ناسازگار است؛ و از این رو مشاهده می‌شود که اگر دکمه نوع هشتم در دسترس قرار نمی‌گرفت، جای آن پرسش و شبهه وجود می‌داشت.

دکمه‌های نوع اول:

بر اساس شواهد موجود، قدیمی‌ترین دکمه ساخته شده کارکنان آستان قدس از این گونه می‌باشد که اکنون چهار ضرب مختلف از آن در مجموعه شخصی نگارنده موجود است. تمامی آن‌ها از جنس برنج است و شیوه ساخت آن‌ها ظاهراً از نوع ریختنی می‌باشد. تصویر روی این دکمه‌ها مشترک بوده که عبارت «آستان قدس» حک شده و تنها تفاوت، در زمان ضرب آنهاست؛ به این عبارت که قالب ساخت پشت دکمه‌ها متفاوت است. بنابراین، شکل و نحوه نگارش آن‌ها با یکدیگر یکسان نیست. نوع اول از این چهار ضرب که در تصویر با شماره یک به نمایش درآمده است دارای دو کلمه بوده که عبارت اول «бр.вундерь» است به معنی «برادران وودنر» و اشاره به کمپانی سازنده دارد، چنان‌که برخی دیگر از دکمه‌های دربار قاجار و امپراتوری روسیه تزاری که تصاویر آن‌ها در برخی وب سایت‌ها منتشر شده است توسط همین شرکت ساخته شده‌اند. کلمه دیگر «спетербург» است که اشاره به شهر سن پترزبورگ و شهر تولید این دکمه دارد. شهر سن پترزبورگ در سال ۱۰۸۱ ش (۱۷۰۳ م) به دستور پتر کبیر ساخته شد و به عنوان پایتخت امپراتوری روسیه انتخاب گردید. با توجه به اینکه شهر سن پترزبورگ از ۱۲۹۲ تا ۱۳۶۹ ش (۱۹۱۴ تا ۱۹۹۱ م) نام‌های پتروگراد و لنینگراد را داشته، در نتیجه این دکمه پیش از ۱۲۹۲ ش (۱۹۱۴ م) تولید شده که یعنی تاریخ ساخت این دکمه لا اقل به دوره سلطنت احمدشاه قاجار برمی‌گردد.

چنان‌که در توضیحات وب سایت «فروشگاه تاریخ نظامی واترلو» آمده، کارخانه «برادران وودنر» در سال ۱۲۵۳ش (۱۸۷۵م) در سن پترزبورگ احداث گردید (www.waterloo-collection.ru). این کارخانه که توسط «الکساندر ایوانوویچ وودنر» تاسیس شده بود ظاهراً نخستین کارخانه در روسیه است که به تولید انبوه دکمه متحد الشکل پرداخته و پیش از آن البسه نظامیان روس با دکمه‌های مختلفی زینت می‌یافته است. پس از مرگ الکساندر ایوانوویچ در ۱۲۶۰ش (۱۸۸۲م) همسر او «لوئیزا» مدیریت کارخانه را به عهده گرفت و پس از مدتی با «ایوان لئونتیویچ» ازدواج کرد اما نام کارخانه را تغییر نداد (www.livejournal.com) همان‌طور که در دکمه‌های تولید شده این کارخانه در سال ۱۲۹۱ش (۱۹۱۳م) مشاهده می‌شود عبارت «برادران وودنر» درج شده است. این کارخانه به تولید دکمه البسه، نشان‌های نظامی، مدال، سلاح و سایر ادوات می‌پرداخت و ظاهراً هم‌زمان با انقلاب اکتبر روسیه تعطیل شده است. در نتیجه می‌توان احتمال داد که این چهار ضرب از دکمه‌ها در حد فاصل سلطنت ناصرالدین شاه قاجار تا احمد شاه ساخته شده باشند؛ اما نشانه دیگری به منظور تاریخ گذاری دقیق آن‌ها تا کنون به دست نیامده است.

شاید بتوان دکمه تصویر شماره یک را با توجه به فرسودگی و شکل نسبتاً بی‌نظمی که در سبک قالب پشت آن از جهت ضرب و نوشتار حروف وجود دارد از سایر دکمه‌های این نوع، قدیمی‌تر دانست.

تصویر شماره ۲، دکمه‌ای را نشان می‌دهد که ساختار کلی قالب آن مشابه تصویر اول است؛ اما به لحاظ نوع حروف چینی و فونت، حالت بهتری دارد و در آن تنها عبارت «спетербур» که به معنی سن پترزبورگ است به همراه سه علامت ستاره به نمایش درآمده و نوشته و شکل دیگری در آن مشاهده نمی‌شود. با توجه به قالب ساخت آن احتمالاً مربوط به همان کارخانه برادران وودنر است که پس از دکمه شماره یک به تولید رسیده است.

دیگر از گونه‌های این دکمه با شماره ۳ در تصویر مشخص شده است. البته پشت این دکمه، کیفیت ضرب بسیار پایینی دارد و نوشته‌های آن به سختی قابل رؤیت است و در برخی موارد ناخواناست که احتمالاً مربوط به دوره ساخت قالب بعدی می‌باشد. در این دکمه سه کلمه به چشم می‌خورد که تنها یکی از آن کلمه‌ها که عبارت سن پترزبورگ «Petersburg» است قابل مشاهده است و بر خلاف دکمه‌های قبلی که به زبان روسی ضرب شده اند به انگلیسی درج گردیده.

اما چنان‌که در پشت دکمه تصویر شماره ۴ مشاهده می‌شود شکل، کاملاً منظم و با چیدمان درستی طراحی و ساخته شده است که عبارت‌های «вундeрь бр» به معنی «برادران وودنر»؛ «СПБ» مخفف سن پترزبورگ و نیز عبارت «ДВОЛНЫЯ» که به معنی موج است دیده می‌شود. نوع و مُدل قالب پشت این دکمه شبیه به دکمه‌های افسران ارتش روسیه تزاری در زمان نیکلای دوم آخرین تزار روسیه است که در میان سال‌های ۱۲۷۲-۱۲۹۵ش (۱۸۹۴-۱۹۱۷م) حکومت کرده و احتمالاً این دکمه آخرین ضرب از دکمه‌های نوع اول بوده است.

بنابراین، اگرچه قالب روی تمامی این دکمه‌ها یکسان است؛ اما اگر به نوع حروف چینی و ضرب حروف آن‌ها توجه شود می‌توان به نوعی از ترتیب ساخت آن‌ها آگاهی یافت.

دکمه‌های نوع دوم:

نوع دیگر دکمه‌های البسه کارکنان از جهت شکل و فرم، کاملاً مطابق با دکمه‌های نوع اول است با این تفاوت که پشت این دکمه، هیچ نشانه‌ای از مکان و زمان ساخت آن وجود ندارد؛ اما علت این موضوع ظاهراً در این است که در برخی اوقات پس از اینکه شکل، نوع و قالب ساخت دکمه مورد رضایت کشور مقصد و ارگان‌ها قرار می‌گرفت، تصمیم به ساخت آن در کشور خود می‌گرفته و قالب ساخت آن دکمه را از کشور تولیدکننده خریداری کرده و بعد از آن مشخصات پشت دکمه که نشان دهنده مکان یا احیاناً زمان ساخت دکمه در کشور مبدأ بود حذف می‌شد. این شکل و فرم را در دکمه دیگری از همان دوران نیز می‌توان مشاهده کرد که در تصویر شماره ۲ مشخص گردیده با این تفاوت که اندازه آن مقداری کوچک‌تر است. علت تفاوت در اندازه به چند موضوع بازمی‌گردد، نخست اینکه در شیوه ساخت ریختنی به نسبت شیوه ساخت پرس، دقت کمتری ممکن بود صورت پذیرد که این خود، عاملی برای تفاوت اندازه بود. دوم اینکه هر نوع دکمه‌ای می‌توانست به دفعات متعدد ساخته شود، اما هرگاه قالب‌های ساخت قبلی از بین می‌رفت و نیاز به ساخت دوباره آن‌ها بود، به این علت ممکن بود مقداری تفاوت سایز در قالب‌ها پدید آید. سومین مطلب این است که دکمه‌ها در مکان‌های مختلفی از لباس کاربرد داشته و دارند، به این ترتیب که سایز دکمه‌های جلو لباس معمولاً بزرگ‌تر از دکمه‌های سایر قسمت‌ها همچون شانه یا سرآستین است. در تصویر شماره ۳ نیز پشت این دکمه به نمایش درآمده است.

دکمه‌های نوع سوم:

دکمه دیگری که به سبب شکل و قالب آن احتمالاً مورد استفاده در دوره قاجار بوده است دکمه مربوط به تصویر بالاست که روی آن عبارت آستان قدس با سبکی کاملاً متفاوت از دکمه‌های ساخت سن پترزبورگ درج شده است، چراکه اولاً فونت نوشتاری عبارت این دو با یکدیگر همسان نیست. ثانیاً سبک ساخت این نوع مقداری صاف و پهن است؛ حال آنکه در دکمه نوع اول حالتی شبیه به نیم دایره دارد. ثالثاً، وزن این دکمه ۴/۰۴ گرم و وزن دکمه نوع اول و تصویر اول آن ۶/۵۷ گرم است که البته به سبب ریختنی بودن، مقدار اندکی اختلاف در انواع دکمه‌های یک

نوع، طبیعی است. اما نقطه اشتراک این دو نوع آن است که مانند دکمه‌های پیشین، آلیاژ به کار رفته در آن‌ها برنج است و نوع ساخت آن ریختنی بوده و در نحوه نگارش آن هم واژه «قدس» در بالا و «آستان» در پایین درج گردیده است. تمام توضیحات بیانگر آن است که با ظن قریب به یقین این دکمه در ایران و به دست سازندگان ایرانی تهیه شده است.

دکمه‌های نوع چهارم:

سبک دیگری از دکمه‌های البسه کارکنان را، که اولین نوع از روش ساخت پرسی دکمه‌های آستان قدس است، می‌توان از این نوع دانست. همان‌طور که مشاهده خواهد شد این دکمه پایه و اساس شکل اکثر دکمه‌های آینده قرار گرفته، چنان‌که ترکیب «آستان قدس» در کنار هم نگاشته شده و بر بالای آن تصویر یک تاج و در زیر آن ظاهراً دو خوشه گندم که به جناح راست و چپ متمایل است قرار گرفته. در مورد تاج بالای دکمه سخنان مفصلی می‌توان بیان نمود؛ اما در اینجا می‌توان گفت که این تاج مشابه تاج برخی از دکمه‌های عصر قاجار است و هیچ شباهتی به تاج به کار رفته در عصر پهلوی ندارد و احتمالاً این دکمه در عصر قاجار تهیه و تولید شده است.

دکمه‌های نوع پنجم:

نوع پنجم دکمه‌ها در ساختار کلی، شبیه دکمه نوع چهارم است؛ اما ضرب این دو متفاوت است و این تفاوت در سه بخش نمود یافته. اول آنکه نوع فونت و سائیز قلم با یکدیگر تفاوت دارند. دوم اینکه لبه‌های دکمه پیشین گو اینکه به روی دکمه آمده حال آنکه در نقطه اتصال این دکمه هیچ لبه‌ای وجود ندارد. سوم آنکه تاج این دکمه اگرچه مشابه برخی از دکمه‌های قاجاری است؛ اما شکل آن کاملاً با دکمه پیشین متفاوت است.

دکمه‌های نوع ششم:

نوع دیگری از دکمه‌های مشابه نوع چهارم، دکمه‌ای است که در پشت آن عبارت‌های «ضراب‌خانه شاهنشاهی» و «تهران» درج شده است. این دکمه قطعاً مربوط به عصر پهلوی است و مشابه تاجی است که بر روی دکمه لباس سواره نظام گارد جاویدان شاهنشاهی نقش بسته است. ضراب‌خانه شاهنشاهی در عصر پهلوی اول تأسیس شده است. اگرچه تاریخ دقیق تأسیس این ضراب‌خانه مشخص نیست؛ اما در مجله «بانک و اقتصاد» چنین آمده که «پس از وضع مربوط به واحد و مقیاس پول ایران، ضراب‌خانه به نام ضراب‌خانه شاهنشاهی شروع به کار کرد. سرانجام در مهر ماه ۱۳۴۱ شمسی ضراب‌خانه شاهنشاهی منحل و وظایف آن به بانک مرکزی ایران واگذار شد.» (بی‌نام، ۱۳۷۹). اگر مراد از این سخن، متن «قانون اصلاح قانون واحد و مقیاس پول» باشد این قانون در ۲۲ اسفند ۱۳۱۰ ش به تصویب مجلس رسیده و لذا ضراب‌خانه شاهنشاهی می‌بایست از این تاریخ به بعد آغاز به فعالیت کرده باشد. نکته دیگر آنکه در متن این قانون، عبارت «ضراب‌خانه دولتی» آمده و به نظر می‌رسد که پیش از این چنین عبارتی به صورت رسمی و قانونی به کار نرفته است. مضاف بر این، براساس پرونده‌ای که تحت عنوان «بازنشستگی یکی از کارمندان اداره ضراب‌خانه شاهنشاهی» در کتابخانه ملی در سال ۱۳۲۱-۱۳۲۲ شمسی ثبت گردیده این اداره پیش از سال ۱۳۲۱ ش فعالیت داشته است (ساکما، بی‌تا).

دکمه‌های نوع هفتم:

در میان دکمه‌های آستان قدس، دکمه‌ای وجود دارد که عیناً مشابه دکمه سابق است با این تفاوت که ساخت دکمه قبلی به صورت پرسی و این دکمه به شکل ریختنی و با کیفیت بسیار پایینی ساخته شده است و اگرچه سعی بر این بوده تا عبارت‌های آن به مانند دکمه نوع قبل تولید شود اما با کم‌ترین موفقیت همراه شده که مثلاً از عبارت‌های پشت دکمه تنها واژه «تهران» به صورت خیلی کم‌رنگ دیده می‌شود و وضعیت روی دکمه نیز نامرغوب است که علت‌هایی نظیر آنچه در سبب بی‌کیفیتی دکمه‌ها در بخش اسناد ذکر شد، در این بخش نیز می‌تواند مطرح شود.

دکمه‌های نوع هشتم:

دیگر از انواع دکمه‌های البسه کارکنان آستان رضوی در نوع هشتم مشخص می‌شود که با تمامی دکمه‌های موجود تفاوت در عبارت دارد. در این نوع بر خلاف آنچه در گذشته و آینده مطرح می‌شود عبارت «مهمانسرای رضوی» بر روی آن نقش بسته که علی القاعده مربوط به مهمانسرای حرم بوده است و تاج قرار گرفته بر بالای آن نیز همان تاجی است که در دکمه گذشته به چشم می‌خورد و شیوه ساخت آن پرسی است.

دکمه‌های نوع نهم:

نوع دیگری از دکمه‌ها اختصاص به این مورد دارد که سه تصویر ابتدایی مربوط به دکمه سایز بزرگ و تصویر ذیل آن مربوط به سایز کوچک همین دکمه است. همان‌طور که ملاحظه می‌شود تصویر روی دکمه مشابه نوع ششم است با این تفاوت که جنس دکمه ششم از برنج و سایز بزرگ این دکمه ظاهراً از مس ساخته شده است و استحکام این دکمه بسیار کمتر از نوع ششم است. اگرچه در ساخت این دکمه از شیوه پرسی استفاده شده است؛ اما جنس آن به نسبت نوع ششم نازک تر بوده و بر روی تمامی دکمه‌های سایز بزرگ این دکمه که در اختیار نگارنده است، تورفتگی ملاحظه می‌شود که احتمالاً این تورفتگی به عمد و با قصد معیوب کردن آن‌ها انجام شده است. نکته دیگر اینکه در تصویر شماره یک از این دکمه، هیچ‌گونه آبکاری بر روی آن دیده نمی‌شود، اما در تصویر شماره دو اثرات آبکاری وجود داشته که به رنگ متمایل به نقره ای است.

دکمه‌های نوع دهم:

نوع دهم دکمه‌های آستان قدس بر روی آن تاجی پهلوی به همراه عبارت آستان قدس به نمایش درآمده و در پشت دکمه سائز کوچک آن عبارت «ساخت کارخانه نوسازی ثمری» قابل مشاهده است. کارخانه ثمری یکی از پرکارترین کارخانه‌های تولید دکمه در کشور بوده است که دکمه‌های متنوع نظامی و غیر نظامی را تولید کرده و اکنون نمونه‌های مختلفی از آن در اختیار نگارنده است و در نوع بعدی توضیحات بیشتری از این کارخانه ارائه خواهد شد.

دکمه‌های نوع یازدهم:

آخرین نوع از دکمه‌های البسه کارکنان که ضرب آن تنوع زیادی دارد، دکمه‌ای است که ظاهراً در عصر پهلوی دوم در داخل و خارج از کشور ضرب گردیده است. بر خلاف دکمه‌هایی که سابقاً مشاهده شد برای اولین بار بر روی این نوع از دکمه‌ها عبارت «آستان قدس رضوی» ضرب شده است؛ حال آنکه پیش از این تنها عبارت «آستان قدس» به کار رفته است. این دکمه دارای دو سایز بوده که سایز بزرگ در تصاویر بالا و سایز کوچک در ذیل به نمایش درآمده. این دکمه‌ها با قالب‌های مختلفی ضرب شده که شکل روی آن با یک فونت اما دو گونه وجود دارد که در یک گونه عبارت آستان قدس رضوی کمی ضخامت و درشتی بیشتری دارد؛ اما در پشت این دکمه‌ها چنان‌که مشاهده می‌شود و در تصاویر با شماره یک به نمایش درآمده است آنچه در پشت دکمه با علامت A به عنوان نماد کارخانه ضرب شده، آرم شرکت «Assmann & Söhne» است که یک شرکت ساخت سگک کمربند، دکمه، نشان‌های نظامی و سایر اقلام از این دست بوده که از سال ۱۲۰۴ ش (۱۸۲۶م) آغاز به فعالیت کرده و در طول جنگ جهانی دوم یکی از تولیدکنندگان اصلی دکمه‌های البسه آلمان نازی بوده است. در برخی از دکمه‌های ساخت این کارخانه سایز دکمه نیز در پشت آن درج شده است و در نمونه دکمه‌های آستان قدس نیز این موضوع منعکس شده، چنان‌که دکمه سایز بزرگ با عدد ۲۲mm و دکمه سایز کوچک با عدد ۱۵mm به تصویر درآمده است.

کارخانه بعدی که به تولیدات این نوع دکمه پرداخته شرکتی ایرانی است که احتمالاً در دوران پهلوی دوم تأسیس شده که همان سازنده دکمه سابق یعنی کارخانه «ثمری» است. اما نکته‌ای در خصوص این شرکت وجود دارد که در پشت برخی از دکمه‌ها کلمه «samar» و در برخی دیگر «samari» و «samary» نوشته شده و به سبب آنکه اطلاعات دقیقی از این کارخانه در دست نیست مشخص نمی‌شود که آیا ثمری و ثمر یک کارخانه واحد بوده یا به صورت جداگانه به فعالیت پرداخته‌اند. در هر صورت در پشت دکمه‌های این نوع عبارت‌ها ملاحظه می‌شود: در سایز بزرگ تصویر شماره ۲ «ثمر - تهران - نارمک ۴۶ متری غربی - شماره ۲۲۲ SAMAR»؛ در سایز بزرگ تصویر شماره ۳ «A SAMARI. MADE IN IRAN. 22M**» و در سایز کوچک تصویر شماره ۲ «*SAMAR COMPANY*MADE BY» و نیز در برخی دیگر از دکمه‌های نظامی این شرکت عبارت «MADE IN IRAN SAMARI CO» درج شده است.

با اینکه مارک این کارخانه در برخی از دکمه‌های پس از انقلاب هم مشاهده می‌شود، اما نمی‌توان به قطع و یقین بیان داشت که چنین کارگاهی پس از انقلاب و با این نام به فعالیت پرداخته، زیرا ممکن است تنها از قالب‌های دوران پهلوی در ساخت دکمه‌های پس از انقلاب استفاده شده باشد و در این زمینه به غیر از دکمه‌های موجود به هیچ سندی که دال بر وجود این کارخانه باشد دست نیافته‌ام.

نکته پایانی آنکه در پشت تمامی دکمه‌های این نوع، اثر ضرب مشخصات کارخانه سازنده مشخص نیست و برخی از ضرب‌ها فاقد توضیحات است.

جدول اشتراک کارخانه‌های سازنده دکمه‌های کارکنان آستان قدس با دکمه‌های سایر مراکز		
نام کارخانه یا کارگاه سازنده	نمونه دکمه‌های آستان قدس	نمونه دکمه‌های سایر مراکز و نهادها
برادران وودنر бр.вундeрь		 دکمه نظامی امپراتوری روسیه (۱۸۵۷-۱۹۱۷م)
ضراب خانه شاهنشاهی (تهران)		 دکمه بانک کشاورزی دوران پهلوی
شمی samari (ایران)		 دکمه شرکت نفت دوران پهلوی
Assmann & Söhne همراه با 		 دکمه ارتش نازی

۱ نتیجه‌گیری

این پژوهش با مطالعه دکمه‌های کارکنان و خدام آستان قدس رضوی براساس نمونه‌های موجود در «مجموعه صابری» به انجام رسیده و ما را به فرآیند تولید، نوع استفاده و ویژگی‌ها و تنوع آن‌ها در طی دوره قاجار تا عصر حاضر آشنا می‌کند. بررسی آثار و اسناد موجود نشان می‌دهد ساخت و تولید منظم و یکپارچه دکمه‌ها در ایران و برخی کشورهای اروپایی، هم‌زمان با حکومت فتح‌علی شاه قاجار و شکوفایی آن در زمان سلطنت ناصرالدین شاه قاجار بوده که اصول کلی ساخت و پرداخت آن از کشور روسیه و شهر سن پترزبورگ آغاز شده و به ضراب‌خانه‌های شاهنشاهی و کارگاه‌های تولیدی در ایران ختم شده است. این دکمه‌ها در سائزهای کوچک، متوسط و بزرگ ساخته

شده تا به منظور بهره‌مندی در قسمت‌های مختلف البسه از جمله سرآستین، روی شانه و جلو لباس به کار گرفته شوند. بر اساس مجموعه دکمه‌های موجود از آستان قدس رضوی، می‌توان آن‌ها را از حیث شکل و آلیاژ ساخته شده به یازده نوع تقسیم کرد که آلیاژ به کار رفته در آن‌ها همانند سایر دکمه‌های ایرانی از عصر قاجار تا ابتدای انقلاب اسلامی، معمولاً از برنج و مس بوده و در موارد بسیار نادری از دیگر فلزات نیز استفاده شده است.

۱ منابع

کتاب

۱. شمیم، علی اصغر، ۱۳۸۷، *ایران در دوره سلطنت قاجار*، تهران، بهزاد.
۲. ترکمان، اسکندر بیگ، ۱۳۸۲، *تاریخ عالم‌آرای عباسی*، ایرج افشار، تهران، امیر کبیر.

مقالات

۳. بی‌نام، «ماهنامه بانک و اقتصاد»، شماره ۹، تهران، تیر ۱۳۷۹، ص ۵۲-۵۴.
۴. رنجبر، محمد علی، توکلیان، علی، موسوی، سید احمد، مقاله روابط تجاری ایران و روسیه در دوره دوم حکومت صفویه، *فصلنامه تاریخ روابط خارجی*، شماره ۵۱، تهران، تابستان ۱۳۹۱، ص ۷۸-۵۷.
۵. مهرمند، فریبا، خدروی‌زاده، علی اکبر، «فرایند ایجاد و تغییر لباس نظامیان عصر قاجار»، *دوفصلنامه تاریخ و فرهنگ*، شماره ۱، ص ۱۱۱-۱۳۲، مشهد، دانشگاه فردوسی مشهد، بهار و تابستان ۱۳۵۷.

اسناد

به غیر از سندی که در انتها ذکر شده است تمامی اسناد از آرشیو سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی می‌باشد:

۶. شماره ۳۰۳۲، تاریخ ارسال سند: ۱۳۲۱/۵/۳
۷. شماره ۹۵۸، تاریخ ارسال سند: ۱۳۲۶/۸/۲۴
۸. شماره ۱۶۹۳، تاریخ ارسال سند: ۱۳۴۲/۵/۲۴
۹. شماره ۲۷۳۳، تاریخ ارسال سند: ۱۳۵۱/۱۲/۱۰
۱۰. شماره ۸۲۲۱، تاریخ ارسال سند: ۱۳۵۱/۱۲/۱۲
۱۱. شماره ۵۳۱/۳۵۱۷۴، تاریخ ارسال سند: ۱۳۵۲/۱۲/۱۲
۱۲. شماره ۸۵۴۷، تاریخ ارسال سند: ۱۳۵۲/۱۲/۲۳
۱۳. شماره ۸۵۱۱، تاریخ ارسال سند: ۱۳۵۳/۸/۱۴
۱۴. شماره ۱۱۵۹۸، تاریخ ارسال سند: ۱۳۵۳/۱۱/۱۴
۱۵. شماره ۲۴۷، تاریخ ارسال سند: ۱۳۵۳/۱۱/۱۶
۱۶. سند شماره: ۱۳۱۱۲۵/۱۸
۱۷. ساکما (سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران)، ۲۵۱/۲۲، ۸۷

18. www.waterloo-collection.ru.accessed August 22,2022

19. www.livejournal.com. accessed August 23,2022

